

Cabaran perubahan fungsi bandar kecil dalam era globalisasi: petunjuk positif dari Tanjong Malim, Malaysia

Yazid Saleh¹, Katiman Rostam¹, Mohd Yusof Hussain¹

¹Pusat Pengajian Sosial, Pembangunan dan Persekitaran, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia

Correspondence: Katiman Rostam (email: katman@ukm.my)

Abstrak

Dalam era globalisasi, peningkatan pengaruh bandar raya mega dalam agenda pembangunan ekonomi nasional seringkali membawa kepada polarisasi ekonomi di mana bandar-bandar kecil dan kawasan sekitar yang terletak di luar kawasan pembangunan utama akan ketinggalan, terus kekal mundur dan tidak membangun. Pertumbuhan Wilayah Metropolitan Klang-Langat telah membuktikan kebenaran ini bagi Malaysia. Bagaimanapun, bandar seperti Tanjong Malim yang lokasinya berhampiran dengan Wilayah Metropolitan adalah terkecuali. Bandar kecil ini telah dirancang oleh kerajaan negeri untuk menjadi Pusat Pertumbuhan Separa Wilayah bagi kawasan Selatan Perak pada tahun 2020. Oleh kerana lokasinya yang strategik iaitu di tengah-tengah lebuh raya utara-selatan antara Wilayah Metropolitan Kinta dan Wilayah Metropolitan Klang-Langat, selain kewujudan UPSI dan kilang Proton, Tanjong Malim dijangka mampu mencapai sasarannya. Artikel ini membuktikan kemampuan ini dengan menganalisis perubahan penduduk dan fungsi yang berlaku di Tanjong Malim. Analisis dokumen dan rekod kerajaan serta maklumat yang dikumpulkan melalui pemerhatian lapangan dan soal selidik yang dijalankan di kalangan 370 isi rumah menunjukkan bahawa Tanjong Malim sedang berkembang pesat untuk menjadi pusat petempatan yang paling dominan di Daerah Batang Padang. Keputusan analisis Indeks Kepusatan menyokong penemuan ini. Analisis menunjukkan fungsi-fungsi tradisional seperti penyediaan input pertanian, peniaga getah dan lain-lain aktiviti yang berasaskan pertanian telah berkurangan tetapi fungsi penyediaan barangan dan perkhidmatan semakin meningkat, menunjukkan perubahan peranan dari hanya menyediakan keperluan asas penduduk kepada menyediakan peluang-peluang pekerjaan dalam sektor pembuatan dan perkhidmatan moden. Semua perubahan ini menjadi petunjuk jelas bahawa dari segi fungsi, Tanjong Malim sedang menjalani proses transformasi pesat dan berada pada landasan yang betul untuk muncul sebagai Pusat Pertumbuhan Separa Wilayah bagi Selatan Perak pada tahun 2020.

Katakunci: analisis kepusatan, bandar kecil, globalisasi, polarisasi ekonomi, Pusat Pertumbuhan Separa Wilayah, transformasi fungsi

Functional challenges of small town in the era of globalisation: Positive pointers from Tanjong Malim, Malaysia

Abstract

In the era of globalisation, the growing influence of mega cities in the course of a national development agenda has often led to the economic marginalization of small towns and surrounding rural areas. The recent growth impact of Klang-Langat metropolitan region has proven this point for Malaysia. Interestingly, the small town of Tanjong Malim which is located relatively closer to a metropolitan region seems to be an exception. Tanjong Malim town has been planned by the state government to become a sub-regional centre for the southern region of Perak in 2020. By virtue of its location in the middle of north-south highway between Kinta Metropolitan Region and Klang-Langat Metropolitan Region, along with the establishment of UPSI and Proton factory, Tanjong Malim is set to

achieve the target. The present article seeks to substantiate this point by analysing recent population and functional changes occurring in Tanjong Malim. Analyses of government records and information gathered through field observations and questionnaires administered among 370 households show that Tanjong Malim was growing rapidly to become the most dominant settlement centre in Batang Padang District. Results of the centrality analysis support this finding. The analysis also reveals that traditional functions such as the provision of agricultural inputs, the base for rubber dealers and other agriculturally related activities were diminishing. However newer functions such as, the provision of basic goods and services were on the increase. The role of Tanjong Malim town had also changed significantly from providing basic needs of the people to providing non-farm employments particularly in manufacturing and modern services. This changing of role is clearly an indication that functionally, Tanjong Malim was undergoing a rapid process of transformation and was on the right path to emerge as a sub-regional centre for Southern Perak in 2020.

Keywords: centrality analysis, economic polarization, functional transformation, globalisation, small town, sub-regional growth centre

Pengenalan

Menurut Pertubuhan Bangsa-bangsa Bersatu, pada tahun 1980 kira-kira 80% penduduk dunia tinggal di kawasan bandar yang bersaiz kurang daripada 100,000 orang. Di Asia dan Afrika pula, kira-kira 75% penduduknya tinggal di kawasan bandar kecil yang bersaiz kurang daripada 20,000 orang (Hardoy & Satterthwaite, 1986). Bagaimanapun bandar kecil penting bukan kerana saiznya tetapi kerana perannya (Funnell, 1976). Fungsi, peranan, potensi pembangunan dan struktur pekerjaan bandar kecil tidak semestinya sama di antara satu sama lain (Hardoy & Satterthwaite, 1986). Namun kepentingannya dalam meningkatkan akses masyarakat luar bandar terhadap perkhidmatan bandar adalah salah satu peranan utama bandar kecil yang tidak dapat dinafikan (Katiman, 1991).

Di Malaysia, dianggarkan lebih 50 peratus penduduk negara tinggal di luar bandar dan bandar kecil yang bersaiz di bawah 30,000. Jadi peranan bandar kecil dalam pembangunan negara masa kini masih lagi boleh dianggap penting. Sejalan dengan proses perkembangan metropolitan, khususnya Wilayah Metropolitan Lembah Klang-Langat, muncul bandar-bandar kecil di luar tetapi tidak jauh dari wilayah metropolitan. Akibat pengaruh globalisasi, kawasan-kawasan pinggir ini turut mengalami perubahan dari segi ekonomi dan pembangunan. Suntikan ekonomi global sebagai contoh sudah mula dikesan sehingga ke Alor Gajah Melaka (di sebelah selatan) dan ke arah utara pula pengaruh globalisasi sudah dapat dikesan sehingga melampaui pekan Rawang, Selangor. Selain itu, dalam masa yang sama juga beberapa buah bandar kecil yang lain seperti seperti Bentong (Pahang) dan Tanjong Malim (Perak) juga sedang mengalami perubahan. Bandar kecil ini sedang menempatkan diri dalam perubahan arus perdana di zon teras. Namun bandar ini perlu membentuk daya saing melalui kekuatan dalamannya sendiri. Hal ini lebih ketara berlaku kepada Tanjong Malim.

Di peringkat negeri Tanjong Malim dirancang untuk menjadi pusat petempatan yang penting di negeri Perak. Umumnya, teras ekonomi Tanjong Malim terletak pada dua aktiviti utama: iaitu sektor pendidikan tinggi (yang diungguli oleh Universiti Pendidikan Sultan Idris - UPSI) dan industri pembuatan Automotif (kilang Proton berserta vendor-vendornya). Kedua-dua aktiviti ini dijangka memainkan peranan yang penting dalam proses transformasi ruang dan ekonomi Tanjong Malim. Namun demikian, pada ketika ini pembangunan yang berlaku di Tanjong Malim secara fizikalnya agak perlahan. Ini menimbulkan persoalan sama ada Tanjong Malim mampu untuk berubah dan berfungsi seperti yang telah ditetapkan oleh Rancangan Struktur Negeri Perak menjelang 2020 nanti.

Tujuan, metodologi dan kawasan kajian

Tujuan makalah ini ialah untuk memeriksa perubahan yang berlaku ke atas bandar kecil di Malaysia. Perubahan ini dapat dikesan terutamanya melalui pertumbuhan penduduk, hierarki, fungsi dan peranan bandarnya. Rujukan khas dibuat kepada bandar Tanjong Malim. Perubahan ini penting bagi mengenal pasti sama ada bandar kecil seperti Tanjong Malim bersifat dinamik, mengalami transformasi ataupun sebaliknya masih mundur dengan menjalankan fungsi dan peranan konvensional yang berciri tradisional.

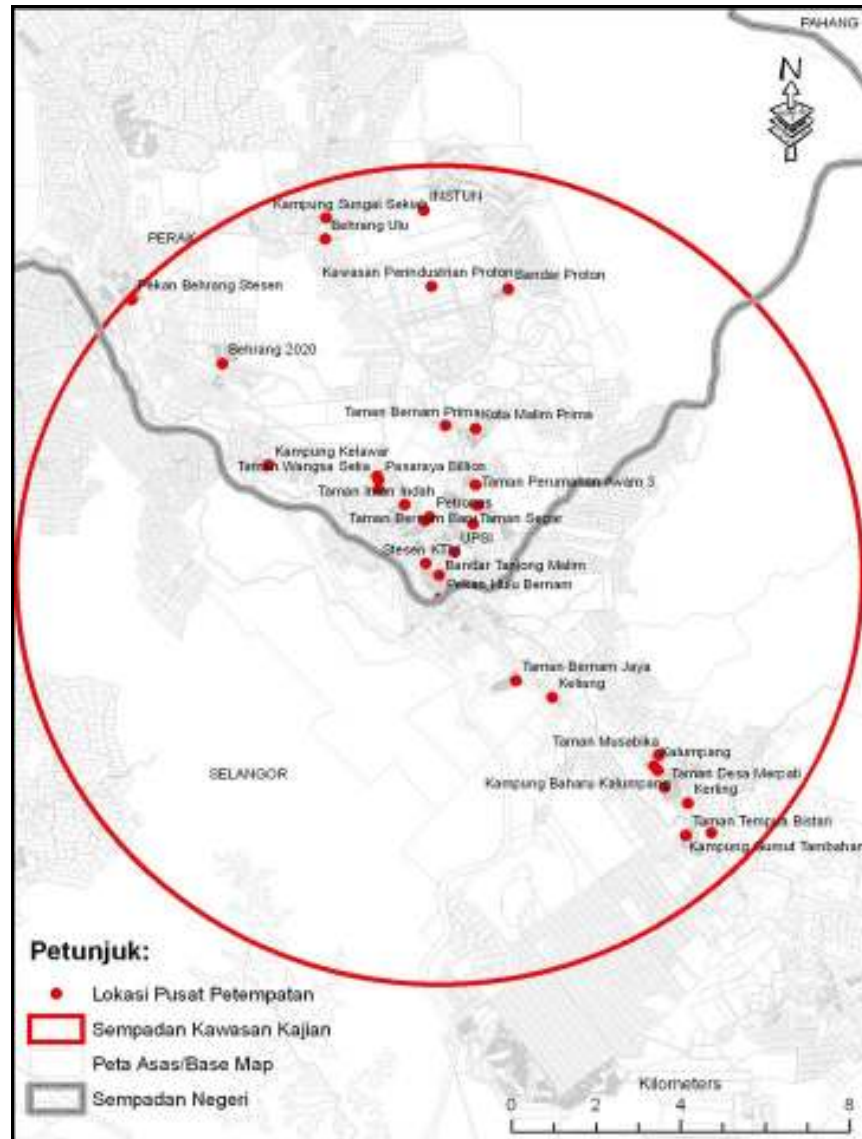
Bagi memenuhi tujuan kajian ini, pelbagai data digunakan. Data sekunder diambil dari pelbagai sumber/bahan bertulis dan bercetak dan antara yang penting bagi penulisan ini ialah data banci penduduk (1970-2000), Rancangan Struktur Negeri Perak 2020 dan Rancangan Tempatan Daerah Batang Padang 2020 dan lain-lain. Manakala data primer pula terdiri daripada kaji selidik sosioekonomi, kajian lapangan fungsi bandar, temubual mendalam serta data dan maklumat yang diperolehi hasil daripada perbincangan dengan pegawai dan individu yang berkaitan. Kesemua data ini dianalisis menggunakan teknik yang telah dipilih iaitu teknik kuantitatif dan juga kualitatif.

Dalam makalah ini, Tanjong Malim yang dimaksudkan bukanlah sebuah daerah mahupun sebuah mukim, ia lebih merupakan sebuah bandar kecil termasuklah kawasan tepubinanya yang merangkumi radius (rangkuman) sejauh 10 kilometer dari pusat Bandar Tanjong Malim. Secara khususnya ia merangkumi beberapa pusat petempatan gabungan termasuk Bandar Tanjong Malim, Ulu Bernam (Selangor), Bandar Proton, Behrang 2020 dan Behrang Stesen. Oleh yang demikian, terminologi 'Tanjong Malim' dalam makalah ini merujuk kepada kawasan yang dinyatakan ini kecuali diberitahu sebaliknya. (Rujuk Rajah 1). Tanjong Malim adalah sebuah bandar kecil yang terletak di selatan negeri Perak yang jaraknya kira-kira 90 km (55.9 batu) di utara Kuala Lumpur yang dihubungkan melalui Lebuhraya Utara Selatan. Unjuran pada 2010 mendapati jumlah penduduknya ialah seramai kira-kira 20,036 orang.

Walaupun terletak di luar kawasan pemandaran utama dan di kawasan luar bandar, Tanjong Malim dilihat oleh para penulis seperti Yazid, Katiman dan Mohd Yusof (2011) serta Abdul Hamid dan Mohd Faris (2003) sebagai sebuah bandar kecil yang cenderung untuk menawarkan fungsi dan menjalankan peranan yang tersendiri selaras seperti yang dibincangkan oleh Rondinelli dan Ruddle (1976), Ruddle dan Rondinelli (1979), Satterthwaite dan Tacoli (2003a) serta Satterthwaite dan Tacoli (2003b). Senario ini menggambarkan seolah-olah Tanjong Malim sedang diambang perubahan.

Dari segi sejarah, pembangunan di Tanjong Malim bermula pada tahun 1922 apabila Maktab Perguruan Sultan Idris didirikan. Kemudian naik tarafnya kepada Universiti Pendidikan Sultan Idris (UPSI) pada tahun 1997 terus membantu kepada perkembangan dan pembangunan pemandaran di Tanjong Malim. Pembinaan dan seterusnya beroperasinya kilang Proton di Tanjong Malim pada tahun 2005 juga merupakan satu lagi faktor yang dilihat merupakan penyumbang kepada perkembangan dan pemandaran Tanjong Malim. Sumbangannya kedua-dua institusi tersebut juga cukup signifikan dalam konteks pembangunan ekonomi sub wilayah berkenaan.

Proses pemandaran di selatan negeri Perak menjadikan Tanjong Malim sebagai bandar yang semakin pesat membangun. Memandangkan proses pemandaran akan menghasilkan limpahan kepada kawasan berhampiran, maka sebagai sebuah bandar kecil yang bersempadanan dengan Selangor, proses pemandaran yang berlaku turut di Tanjong Malim turut memberi kesan kepada pembangunan kawasan Daerah Hulu Selangor.

Rajah 1. Tanjung Malim dan kawasan tepubinanya

Bandar kecil sebagai agen pembangunan: Pespektif teori dan beberapa bukti empirikal

Teori pertumbuhan klasik dan moden banyak menekankan tentang kepentingan bandar kecil sebagai strategi untuk membangunkan ekonomi kawasan luar bandar. Pada tahun-tahun 1950-an dan 1960-an bandar kecil dilihat memainkan peranan penting dalam pembangunan sebagai pusat inovasi dan pemodenan yang diharapkan akan 'mengalirkan' kesejahteraan yang wujud dari inovasi dan modenisasi ke kawasan luar bandar (Tacoli, 1998). Dalam masa yang sama (tahun 1960-an) pelbagai polisi telah diperkenalkan untuk pembangunan bandar kecil namun, majoritinya gagal mencapai matlamatnya. Dalam tempoh 10 tahun terakhir abad baru ini kebanyakan penyelidik lebih memberi fokus kepada pembangunan ekonomi dan program pembasmian kemiskinan (Satterthwaite & Tacoli, 2003b). Kaedah terbaik untuk membangunkan kawasan luar bandar ialah dengan menyeimbangkan pembangunan di bandar kecil itu sendiri. Peranan bandar kecil dalam pembangunan kawasan luar bandar dan kawasan-kawasan yang

berhampiran sebenarnya turut bergantung kepada strategi yang disediakan di peringkat nasional dan global (Tacoli & Satterthwaite, 2003a).

Pada umumnya, penyelidikan dan wacana pembangunan bandar kecil terbahagi kepada dua: **pertamanya** penyelidikan yang bersifat sosio-ekonomi dan pembangunan yang membincangkan peranan dan fungsi bandar kecil dalam konteks pembangunan bandar mahupun wilayah dan yang **keduanya** pula wacana yang melihat bandar kecil dari perspektif sosiologi, ethnologi dan psikologi seperti memeriksa susun lapis masyarakat, corak kelakuan/tingkah laku masyarakat dan interaksi sosial dalam kalangan masyarakat di bandar kecil (Von Bloh, 2008).

Secara khususnya, dalam konteks wacana pertama ini terdapat dua pandangan tentang pembangunan bandar kecil. Pandangan yang pertama melihat bandar kecil sebagai sebuah pusat di mana segala inovasi dan pemodenan akan dialirkan ke kawasan luar bandar dalam masa yang sama interaksi antara bandar kecil dan pusat-pusat lain di sekitarnya akan meningkat dan akhirnya kawasan pinggir di sekitar bandar kecil akan menerima manfaat pembangunan yang dialirkan dari bandar kecil tersebut. Pandangan sebegini merupakan pandangan aliran perdana dan disokong oleh kebanyakan penyelidik seperti Rondinelli dan Ruddle (1976), Hopkins (1979), Hardoy dan Satterthwaite (1986), Tacoli (1988), Tacoli dan Satterthwaite (2002), Wandscheinder (2004) dan Satterthwaite (2006).

Umum mengetahui bahawa bandar kecil di kebanyakan negara membangun seharusnya berfungsi sebagai penggerak ke arah kewujudan aktiviti perniagaan yang berteraskan pertanian di samping menyediakan infrastruktur kepada penduduknya (Katiman, 2001). Bandar kecil juga menyediakan institusi untuk pengumpulan, penyimpanan, pertukaran, pengagihan bahan keluaran pertanian. Selain itu, peluang pendidikan formal dan tidak formal juga turut berlaku. Interaksi sosial, budaya dan pentadbiran di kalangan penduduk desa dengan bandar yang lebih besar sepatutnya turut berlaku. Kesemua kemudahan dan perkhidmatan ini adalah asas bagi mencetuskan pertumbuhan ekonomi desa, membaurkan inovasi dan melahirkan peluang pekerjaan di kawasan mundur terutamanya di negara membangun (Katiman, 2001).

Pusat-pusat perkhidmatan (bandar kecil) ini sepatutnya mudah didatangi dari mana-mana tempat di seluruh kawasan pengaruhnya (Rondinelli & Ruddle, 1978). Menurut Rondinelli dan Ruddle (1978) lagi, pusat-pusat ini menyediakan barangan dan perkhidmatan seperti pendidikan dan kesihatan bagi meninggikan taraf hidup masyarakat desa. Seandainya fungsi ini wujud, maka barulah peranan pusat pertumbuhan sebagai penyedia perkhidmatan sosial, pencetus pembangunan, penyebar inovasi dan penyedia peluang pekerjaan dari sektor bukan pertanian dapat dilaksanakan (Rondinelli & Ruddle, 1978; Satterthwaite & Hardoy, 1986 dan Katiman, 2001)

Rondinelli dan Ruddle (1978) pernah membahaskan tentang sejauh mana susunan hierarki petempatan dapat dijadikan teras utama bagi pembauran inovasi dan penyiaran elemen-elemen kemajuan. Selain itu, dalam penulisannya juga turut dibincangkan tentang peranan yang boleh dimainkan oleh pusat bandar kecil dalam konteks pembangunan sesebuah negara. Selain itu, Rondinelli dan Ruddle (1978) juga turut menjelaskan bahawa bandar besar dan komuniti luar bandar memainkan peranan penting dalam proses pembangunan. Pusat-pusat petempatan penduduk seperti kampung, pusat pasaran, pusat pertumbuhan kecil (bandar kecil), bandar pertengahan dan bandar metropolitan perlu diperkukuhkan dan diintegrasikan antara satu sama lain bagi memastikan wujudnya agihan yang seimbang dan seragam dari pelbagai aspek terutamanya ekonomi.

Bandar kecil berperanan sebagai perantara antara kawasan luar bandar dengan bandar besar. Bandar kecil memasarkan barangan (produk) yang dihasilkan oleh kawasan luar bandar dan dalam masa yang sama bandar kecil turut memasarkan barangan yang datang dari kawasan bandar yang lebih besar. Dengan cara ini penduduk luar bandar tidak terasing dari pembangunan semasa melalui 'hubungan' yang wujud ini. Selain itu, pertumbuhan sektor perniagaan dan perkhidmatan di bandar-bandar kecil ini mampu meluaskan pasaran dan dalam masa yang sama menawarkan lebih peluang pekerjaan kepada penduduk desa.

Von Bloh (2008), cuba meneliti tentang hubungan yang wujud antara bandar kecil dengan kawasan luar bandar di Vietnam. Dalam penyelidikannya, beliau mendapati bahawa bandar kecil di Vietnam,

terletak pada kategori ‘Kelas V’ berdasarkan kriteria dan hierarki yang telah ditetapkan. Secara umumnya, bandar ‘Kelas V’ ini merupakan yang terendah dalam hierarki bandar sedia ada. Antara ciri-cirinya ialah jumlah penduduk sebanyak 4,000 hingga 50,000 orang, kepadatan penduduk melebihi 2,000 orang per kilometer persegi dan 65 peratus dari keseluruhannya penduduknya bergiat bukan dalam sektor pertanian. Di Vietnam, daripada 703 buah bandar yang direkodkan, 612 daripadanya ialah bandar kecil yang secara keseluruhannya merupakan tempat tinggal bagi 73 peratus penduduk Vietnam (Von Bloh, 2008).

Vietnam pada ketika ini sedang berada dalam fasa perubahan yang sangat pantas, dalam masa yang sama beliau merumuskan bahawa wujud hubungan antara bandar kecil dengan kawasan luar bandar di Vietnam. Bandar kecil memainkan peranan dalam menyebarkan pengaruh pembangunan ke kawasan luar bandar dan juga wilayah berhampiran. Namun, kesemua itu hanya dapat dilaksanakan melalui dasar kerajaan yang padu di samping kesediaan pihak kerajaan untuk menyediakan kemudahan tertentu di bandar kecil bagi memastikan ia dapat memainkan peranan sepertimana yang diharapkan (Von Bloh, 2008). Selain itu, terdapat satu lagi pandangan dalam konteks pembangunan bandar kecil yang sering ‘terlepas pandang’ oleh pengkaji terdahulu. Pandangan ini dikemukakan oleh Funnel (1976) yang menjelaskan bahawa bandar kecil merupakan tempat untuk diekstrak segala kekayaan bagi dipasarkan dan bagi kemewahan bandar-bandar yang lebih besar. Menurut beliau lagi, senario ini terjadi apabila sistem sosioekonomi tradisi telah dimusnahkan melalui kemasukan ekonomi kapitalis terutamanya dari kuasa kolonial Eropah yang menjadikan negara-negara Afrika sebagai pusat untuk mengeluarkan lebihan dari ekonomi luar bandar. Ketika ini dominasi ekonomi dipegang oleh pihak asing dan dalam masa yang sama asas ekonomi dikawal dari London atau pun Paris (Funnel, 1976).

Pusat bandar utama dilihat mengambil kekayaan dan kemewahan dari kawasan luar bandar dan dalam masa yang sama ia tidak memberi apa-apa manfaat (pulangan) kepada bandar kecil dan luar bandar. Dalam kes ini, tidak timbul persoalan sama ada bandar kecil mampu mengalirkan kesejahteraan ke kawasan sekitarnya. Walaupun begitu, Funnel (1976) menegaskan wujud hubungan yang kuat antara kawasan pusat bandar dengan kawasan pinggir melalui tiga aktiviti berikut: (i) pemasaran perkhidmatan sosial; (ii) pemasaran barangan pengguna dan perkhidmatan; dan (iii) pusat perkhidmatan dan pengeluaran hasil pertanian. Dalam konteks Malaysia, bandar kecil terutamanya yang terletak di kawasan maju, adalah petempatan yang boleh dianggap dinamik kerana terkesan oleh perkembangan ekonomi yang pesat di wilayah maju berhampiran. Di negara ini bandar kecil dan pertengahan ditafsirkan sebagai sebuah bandar yang mempunyai penduduk antara 10,000 hingga 80,000 orang. Menurut Rancangan Fizikal Negara (2005), terdapat sejumlah 75 bandar kecil dan pertengahan di Malaysia pada tahun 2000. Jumlah ini dijangka terus bertambah seiring dengan proses globalisasi yang membawa proses pembangunan dari kawasan teras ke kawasan pinggir menjadikan fungsi dan peranan bandar kecil ketika ini amat jauh berbeza seperti pada masa lalu.

Selain itu, proses pemandaran yang semakin pesat telah membawa kewujudan banyak bandar-bandar kecil. Proses pemandaran yang pesat ini memerlukan pertambahan kawasan-kawasan baru bagi pembangunan kawasan perumahan, kemudahan awam, perniagaan dan gunatanah bandar yang lain. Tambahan lagi, ketiadaan kawalan had pembangunan bandar yang jelas telah menggalakkan rebakan bandar (urban sprawl) yang menyebabkan pembangunan telah menjangkau ke kawasan sensitif alam sekitar, kawasan pertanian utama dan lain-lain kawasan yang tidak sesuai untuk dibangunkan. Proses kawalan melalui Rancangan Fizikal Negara (RFN) dan pelaksanaan rancangan struktur negeri serta rancangan tempatan daerah belum lagi memberi kesan yang ketara.

Rancangan Fizikal Negara (2005), menjangkakan bahawa pemandaran di Malaysia akan meningkat kepada 75 peratus menjelang tahun 2020. Senario ini akan diikuti oleh proses pertambahan penduduk yang kebanyakannya bertumpu di konurbasi utama seperti Kuala Lumpur, George Town, Johor Bahru dan Kuantan. Namun demikian, fungsi dan peranan bandar kecil dalam proses pemandaran tidak harus dipandang sepi, bandar-bandar kecil seperti Nilai, Rawang, Dengkil, Balakong dan Ulu Tiram telah mengalami perubahan yang drastik sejak 20 tahun kebelakangan ini (Rancangan Fizikal Negara, 2005; Katiman, 2007). Tambahan pula proses globalisasi yang membawa proses pembangunan dari kawasan

teras ke kawasan pinggir menjadikan fungsi dan peranan bandar kecil ketika ini amat jauh berbeza seperti masa lalu.

Katiman (2006) telah membuktikan bahawa pengaruh globalisasi memberi kesan yang besar terhadap proses pembandaran di Malaysia terutamanya di kawasan Lembah Kelang. Kemasukan modal asing melalui syarikat-syarikat multi nasional menjadikan proses pembandaran semakin pesat. Walaupun sempadan bandar tidak berubah, tetapi implikasi dan pengaruh pembandaran tetap berlaku di kawasan-kawasan pinggir dan ia semakin pesat sejak akhir-akhir ini. Contohnya, kesan limpahan Wilayah Metropolitan Lembah Klang-Langat yang pada ketika ini sudah mula dapat dilihat hingga ke Hulu Selangor dan Kuala Langat. Dalam masa yang sama juga, proses pembandaran yang semakin cepat akibat pengaruh globalisasi telah mengubah fungsi dan peranan bandar-bandar yang satu ketika dahulu dikenali sebagai bandar kecil. Bandar-bandar seperti Nilai (Negeri Sembilan), Balakong, Kajang, Hulu Langat, Dengkil, Banting (Selangor), serta Senai dan Ulu Tiram (Johor) telah atau sekurang-kurangnya sedang mengalami mengalami proses transformasi yang agak pantas ini (Rancangan Fizikal Negara 2005, Abdul Samad *et.al* 2006 dan Katiman 2007). Ini jelas membuktikan bahawa dalam era globalisasi, pembandaran tidak hanya menumpu ke bandar-bandar besar namun kini ia turut tersebar ke bandar-bandar kecil tertentu. Oleh yang demikian, pengaruh, peranan dan sumbangan bandar kecil dalam pembangunan negara tidak harus dipandang remeh. Ini kerana bandar kecil yang ada inilah merupakan nadi sokongan kepada bandaraya yang lebih besar (melalui proses interaksi bandar-desa). Selain itu, peranan bandar kecil juga turut membantu dalam proses pembangunan wilayah sama ada di peringkat lokal ataupun global.

Hasil kajian dan perbincangan

Hasil kajian ini merujuk kepada empat perkara utama yang dapat dijadikan petunjuk awal bahawa Tanjong Malim sedang mengalami perubahan ke arah yang lebih maju. Ia berfokus kepada pertumbuhan penduduk, ekonomi asas, pola hierarki pusat petempatan serta perubahan fungsi serta peranan pusat petempatan. Perbincangan dalam makalah ini berpegang kepada pandangan bahawa Tanjong Malim sedang mengalami perubahan. Walaupun perubahan tersebut tidak bersifat drastik seperti mana yang berlaku pada bandar-bandar kecil di pingiran wilayah metropolitan Lembah Klang namun kedinamikan bandar kecil tersebut cukup ketara dan signifikan.

(a) Trend pertumbuhan penduduk

Pada tahun 1970 terdapat sebanyak 10,380 orang penduduk di Tanjong Malim. Jumlah ini meningkat menjadi 11,207 orang pada tahun 1980 dengan purata kadar pertumbuhan tahunan sebanyak 0.77 peratus. Kadar pertumbuhan ini merupakan yang paling rendah jika dibandingkan dengan kadar pertumbuhan tahunan penduduk Negeri Perak dan Daerah Batang Padang bagi tempoh masa yang sama (Rujuk Jadual 1).

Sepanjang tempoh 1980-1991, pertambahan penduduk Tanjong Malim juga masih boleh dikatakan perlahan, iaitu daripada 11,207 orang pada tahun 1980 kepada 11,648 orang pada tahun 1991 dengan kadar pertumbuhan tahunan 0.35 peratus (Rujuk Jadual 1). Kadar pertumbuhan ini juga lebih rendah berbanding kadar yang direkodkan oleh Negeri Perak dan Daerah Batang Padang bagi tempoh yang sama. Bagaimanapun, pada tempoh 1991-2000, pertambahan penduduk Tanjong Malim mula mengalami peningkatan yang ketara. Pada tahun 2000, penduduk Tanjong Malim berjumlah 14,909 orang, meningkat kira-kira 28 peratus berbanding penduduk 1991. Kadar pertumbuhan tahunan penduduk yang dicatatkan oleh Tanjong Malim untuk tempoh tersebut ialah 2.38 peratus, lebih berbanding dengan Negeri Perak (0.55%) dan Daerah Batang Padang (-0.18) bagi tempoh yang sama. Pada tahun 2010, penduduk Tanjong Malim dijangka akan terus bertambah menjadi 20,036 orang dengan kadar pertumbuhan tahunan sebanyak 3.0 peratus. Perubahan ini cukup signifikan dalam konteks perancangan bandar kecil tersebut menuju 2020.

Jadual 1. Jumlah penduduk dan kadar pertumbuhan tahunan penduduk Perak, Batang Padang dan Tanjong Malim (1970-2010)

Jumlah penduduk	1970	1980	1991	2000	2010
Perak	1,562,200	1,743,655	1,877,471	1,973,368	2,258,428
Batang Padang	121,851	136,473	154,686	152,201	173,211
Tanjong Malim	10,380	11,207	11,648	14,909	20,036*
Kadar pertumbuhan tahunan (%)	1970-80		1980-91	1991-00	2000-10
Perak	1.57		0.61	0.55	1.35
Batang Padang	1.82		0.95	-0.18	1.29
Tanjong Malim	0.77		0.35	2.38	3.0 *

* *Unjuran*

Sumber: (1) Laporan Banci Penduduk dan Perumahan Malaysia Tahun 1970, 1980, 1991 dan 2000

(2) Draf Rancangan Struktur Negeri Perak 2020

(3) Draf Rancangan Tempatan Daerah Batang Padang 2020

(4) Laporan Kiraan Permulaan Banci Penduduk dan Perumahan 2010

Kepesatan pertumbuhan penduduk bandar Tanjong Malim sejak dua dekad kebelakangan ini dapat dikaitkan dengan perkembangan ekonomi moden bukan pertanian yang berlaku di sekitar bandar tersebut. Kedua-dua sektor tersebut adalah sektor pembuatan automotif dan perkhidmatan pendidikan tinggi. Pembangunan industri automotif yang didokong oleh Kilang Proton dan vendor-vendornya diperkuatkan lagi dengan perkembangan Universiti Pendidikan Sultan Idris (UPSI) telah menjadi pemangkin pertumbuhan ekonomi wilayah selatan Perak. Perkembangan ini serta dijangkakan akan memesatkan lagi pertumbuhan penduduk bandar Tanjong Malim pada masa hadapan.

(b) Pengukuhan ekonomi asas

Sektor pembuatan dan perkhidmatan merupakan dua bidang ekonomi moden yang penting kepada ekonomi Tanjong Malim. Walaupun sejarah menunjukkan bahawa Maktab Perguruan Sultan Idris Tanjong Malim telah lama dibuka, namun, aktiviti pembuatan dan perkhidmatan moden seperti pembuatan automotif dan universiti boleh dikatakan baru. Walaupun begitu, kedua-dua sektor ini memberi kesan kepada pengukuhan ekonomi asas Tanjong Malim daripada yang bercirikan pertanian kepada yang bercirikan perindustrian dan perkhidmatan.

Pada keseluruhannya, tidak banyak aktiviti pembuatan yang terdapat di Tanjong Malim. Sehingga akhir tahun 2010, terdapat sebanyak 22 unit perindustrian di Tanjong Malim. Daripada jumlah ini, 14 buah terletak di kawasan perindustrian Proton yang terdiri daripada kilang proton dan 13 vendor-vendornya. Aktiviti perindustrian lain terletak berselerak di sekitar Tanjong Malim sama ada di sepanjang jalan Tanjong Malim-Slim atau di beberapa kawasan taman perindustrian baru yang lain seperti di Kota Malim Prima dan Behrang 2020. Umumnya, kebanyakan aktiviti perindustrian yang terletak di sekitar Tanjong Malim adalah kilang memproses bahan mentah menjadi bahan siap dan separuh siap terutamanya kilang sawit dan getah. Hanya kilang yang terletak di kawasan perindustrian Proton sahaja yang merupakan kilang pembuatan moden yang berasaskan automotif.

Dari segi sumbangan pelaburan, sehingga 2008, daripada RM 6,345,934,516 nilai pelaburan sektor perindustrian di Negeri Perak, RM 750,409,703 bagi Daerah Batang Padang, sejumlah RM 85,423,433 adalah disumbangkan oleh sektor pembuatan di Tanjong Malim melalui 16 projek perindustrian automotif bagi tahun 2006-2008. Ini mewakili 11.4 peratus daripada keseluruhan nilai pelaburan bagi Daerah Batang Padang dan 1.3 peratus daripada keseluruhan nilai pelaburan bagi keseluruhan sektor perindustrian di Negeri Perak bagi tempoh yang sama

Menurut Siti Rahayu (2006) dan Fauziah (2007), penempatan kilang Proton di Tanjong Malim memberi implikasi yang besar kepada penduduk setempat terutamanya dari segi penawaran peluang pekerjaan. Pada tahap makro pula, penempatan kilang proton di Tanjong Malim bukan sahaja memberi kesan kepada sosioekonomi penduduk, tetapi turut memberi kesan kepada penawaran fungsi di Tanjong Malim dan seterusnya membantu memperkukuhkan ekonomi asas Tanjong Malim di peringkat wilayah dan negeri.

Sehingga akhir tahun 2010, keseluruhan pekerja sektor automotif di Tanjong Malim ialah 3,222 orang iaitu 2,253 merupakan pekerja kilang Proton manakala selebihnya 969 orang adalah pekerja bagi vendor-vendor yang ada. Manakala kajian lapangan pada bulan Oktober 2011 mendapati jumlah keseluruhan pekerja sektor automotif di Tanjong Malim telah bertambah menjadi 3,336 orang.

Jadual 2. Bilangan pekerja Proton dan vendornya 2006-2010

Kakitangan/Tahun	2006	2007	2008	2009	2010
Kilang Proton	1,152	2,077	2,750	2,301	2,253
Vendor	690	830	917	892	969
Jumlah Besar	1,842	2,907	3,667	3,193	3,222

Sumber: (1) Bahagian Sumber Manusia Proton Tanjong Malim
 (2) Kajian Lapangan Oktober 2011

Bagi UPSI pula, ia telah melalui sejarah yang panjang bermula dari tahun 1922 sebagai sebagai Maktab Perguruan Sultan Idris (MPSI), kemudian dinaik taraf kepada Institusi Pendidikan Sultan Idris (IPSI) pada tahun 1987 dan pada Mei 1997 IPSI dinaikkan taraf menjadi sebuah universiti dan lahirlah UPSI. UPSI mula beroperasi pada 2 Mei 1997 dengan pelajarnya seramai 350 orang yang terdiri daripada berbagai etnik. Dengan berbekalkan tenaga pengajar seramai 29 orang dan enam orang kakitangan pentadbiran.

Sehingga akhir tahun 2010, terdapat sejumlah 1,732 staf keseluruhan UPSI yang terdiri dari 764 staf akademik dan 968 staf sokongan (Jadual 3). Penemuan kajian lapangan mendapati sehingga Oktober 2011, jumlah staff UPSI semakin bertambah menjadi 1,819 orang secara keseluruhannya yang terdiri dari 810 staf akademik dan 1,009 staf sokongan.

Jadual 3. Bilangan Staf UPSI 2006-2010

Kakitangan/Tahun	2006	2007	2008	2009	2010
Akademik	470	513	610	686	764
Sokongan	534	690	810	901	968
Jumlah Besar	1,004	1,203	1,420	1,587	1,732

Sumber: Bahagian Sumber Manusia UPSI

Jumlah pekerja yang besar dan sentiasa meningkat dari setahun ke setahun dalam kedua-dua sektor ini merupakan antara penyumbang utama kepada kekuatan ekonomi asas Tanjong Malim. Penawaran peluang pekerjaan yang banyak telah menarik penduduk luar untuk berpindah ke Tanjong Malim dan kawasan sekitarnya. Hal ini telah memesatkan pertumbuhan penduduk dan membawa kepada perubahan fungsi bandar dan seterusnya membantu memesatkan proses pembangunan dan transformasi ruang ekonomi di Tanjong Malim.

(c) Perubahan pola hierarki petempatan semasa

Tanjong Malim terletak dalam Daerah Batang Padang iaitu daerah yang kedua terbesar di Perak selepas Daerah Hulu Perak. Secara keseluruhannya ia merangkumi kawasan seluas 274 949 hektar dan terbahagi kepada tujuh buah mukim iaitu Chenderiang, Batang Padang, Bidor, Sungkai, Slim, Hulu Bernam Barat dan Hulu Bernam Timur, dalam masa yang sama terdapat 11 buah pusat petempatan dalam daerah ini termasuk Tanjong Malim.

Bagi memeriksa tahap kemajuan pembangunan Tanjong Malim, adalah penting untuk melihat hierarkinya dari perspektif Daerah Batang Padang, kedudukan hierarki mampu menggambarkan senario semasa terutamanya perspektif fungsi ekonomi sesebuah kawasan termasuklah Tanjong Malim. Melalui pendekatan ini keunggulan Tanjong Malim terbukti cukup menyerlah.

Dari segi hierarkinya, pusat-pusat petempatan dalam daerah Batang Padang masih lagi berada pada tahap yang rendah. Pada tahun 2000, Tanjong Malim, Tapah dan Bidor diletakkan pada hierarki Tahap III yang berfungsi sebagai pusat petempatan utama, manakala pusat-pusat petempatan yang lain pula hanya berada pada hierarki yang terendah iaitu Tahap IV iaitu pusat petempatan kecil.

Pengiraan Indeks Kepusatan mendapati Tanjong Malim menduduki tahap yang tertinggi iaitu 2,301.63 mata diikuti oleh Bidor (1,118.13) dan Slim River (612.84). Penemuan mendapati dalam Daerah Batang Padang, Tanjong Malim berada pada kedudukan (rank) tertinggi dari aspek hierarki kefungsiian (Indeks Kepusatan) berbanding 13 buah lagi pusat petempatan dalam daerah yang sama. Dalam masa yang sama Tanjong Malim mempunyai penduduk yang rendah berbanding dengan pusat petempatan yang berada pada rank kedua (Bidor). Penemuan ini membuktikan bahawa walaupun Tanjong Malim mempunyai bilangan penduduk yang lebih rendah berbanding Bidor kelihatan ia memperlihatkan ciri-ciri keunggulan fungsi yang menjadikannya sebagai pusat petempatan yang paling penting (Rujuk Jadual 4).

Berdasarkan analisis Indeks Kepusatan Fungsi Daerah Batang Padang (Jadual 4), satu hierarki pusat petempatan daerah ini bagi tahun 2010 telah disusun. Tujuan penyusunan hierarki pusat petempatan ini adalah untuk hierarki semasa pusat petempatan dalam konteks wilayah di samping untuk melihat sejauh mana pusat-pusat petempatan sedia ada ini bersedia untuk menjalankan fungsi di tahap yang lebih tinggi seperti mana yang telah dirancang (Rujuk Jadual 5) .

Jadual 4. Indeks Kepusatan Fungsi Pusat petempatan Batang Padang

Rank	Pusat Pertumbuhan	Indeks Kepusatan Fungsi	Bilangan Fungsi	Bil Fungsi di Pusat petempatan	Penduduk 2010 (Unjuran)
1	Tanjong Malim	2,301.63	50	1,283	20,036
2	Bidor	1,118.13	48	729	27,727
3	Slim River	612.84	42	420	3,528
4	Tapah	499.30	46	338	24,351
5	Sungkai	348.95	39	219	1,301
6	Chenderiang	86.03	17	59	1,647
7	Ayer Kuning	67.51	17	62	1,012
8	Kampung Slim	59.16	12	42	1,181
9	Temoh	39.52	10	45	1,750
10	Behrang Ulu	23.48	10	23	668
11	Ulu Slim	9.30	7	16	317

Berdasarkan Jadual 5, pada tahun 2010, Tanjong Malim, Bidor dan Tapah masih berada pada tahap III iaitu pusat Petempatan Utama. Slim River dan Sungkai telah berada pada hierarki yang lebih tinggi (Pusat Petempatan Utama) berbanding hierarkinya pada tahun 2000 iaitu Pusat Petempatan Kecil.

Jadual 5. Pola Hierarki Pusat Petempatan Daerah Batang Padang 2010 perspektif hierarki Negeri Perak (Ikut Indeks Kepusatan)

Tahap	Rank	Julat fungsi	Pusat petempatan	Hierarki semasa (2010)
III	1	27-50	Tanjong Malim	Pusat Petempatan Utama
	2		Bidor	
	3		Slim River	
	4		Tapah	
	5		Sungkai	
IV	6	7-26	Chenderiang	Pusat Petempatan Kecil
	7		Ayer Kuning	
	8		Kg Slim	
	9		Temoh	
	10		Behrang Ulu	
	11		Ulu Slim	
	12			
	13			
14				

Analisis Pekali Letakan dan Indeks Kepusatan membuktikan bahawa Tanjong Malim ketika ini telah muncul sebagai pusat petempatan yang unggul dalam Daerah Batang Padang. Susunan hierarki berasaskan kefungsiannya pada tahun 2010 juga menunjukkan Tanjong Malim berada pada rank yang tertinggi dari pusat-pusat petempatan lain dalam Daerah Batang Padang.

(d) Kemerosotan penawaran fungsi dan peranan yang berasaskan pertanian

Menurut Rondinelli (1983) serta Satterthwaite dan Tacoli (2003a & 2003b) bandar kecil umumnya berperanan sebagai pusat pemasaran produk pertanian dan juga pusat bagi pengeluaran/pengagihan barangan/perkhidmatan bagi kawasan luar bandar. Dalam keadaan yang biasa, bandar kecil adalah tempat penduduk mendapatkan barangan asas pertanian seperti jentera, baja dan alat-alatan pertanian. Selain itu, bandar kecil juga merupakan tempat petani memasarkan sayur, buah-buahan dan hasil ternakan mereka. Oleh yang demikian, sebagai sebuah bandar kecil maka sewajarnya penawaran fungsi yang menyokong kedua-dua peranan tersebut banyak ditawarkan di Tanjong Malim.

Pada hakikatnya, keadaan seperti ini tidak berlaku di Tanjong Malim. Didapati penawaran fungsi yang menyokong aktiviti pertanian adalah sangat sedikit. Malah pada fungsi-fungsi tertentu, ia langsung tidak ditawarkan. Sebagai contoh, tiada fungsi pembeli getah/kelapa sawit dan kedai peralatan pertanian di Tanjong Malim. Selain itu juga, hanya wujud empat fungsi kedai buah-buahan dan dua kedai baja di Tanjong Malim (Rujuk Jadual 6) sedang dalam masa yang sama keempat-empat fungsi ini penting dalam konteks aktiviti berasaskan pertanian.

Jadual 6. Penawaran fungsi berkaitan pertanian

Fungsi	Jumlah fungsi di Tanjong Malim
Kedai buah-buahan	4
Pembeli getah/kelapa sawit	0
Kedai baja	2
Kedai peralatan pertanian	0

Kaji selidik ke atas 370 ketua isi rumah yang dijalankan turut menyokong penemuan di atas. Daripada keseluruhan 370 responden yang ditanyakan soalan lokasi di mana mereka mendapatkan barangan input pertanian seperti baja, benih, anak pokok, jentolak dan lain-lain 281 orang daripadanya (75.9%) menjawab tidak pernah berkunjung ke mana-mana untuk mendapatkan perkhidmatan tersebut (Rujuk Jadual 7).

Jadual 7. Peranan Tanjong Malim dalam penawaran barangan berasaskan pertanian

Lokasi mendapatkan barangan aktiviti pertanian seperti baja, benih, anak pokok danlain-lain		Tidak pernah berkunjung	Pernah berkunjung
Ya	Lokasi Tg Malim		77 (20.8%)
	Pusat petempatan Lain		12 (3.3%)
	Jumlah yang berkunjung		89 (24.1%)
Tidak	Lokasi Tidak berkunjung	281 (75.9%)	
	Jumlah keseluruhan		370 (100%)

Ini membawa maksud lebih dari separuh reponden yang ditemubual tidak menjalankan apa-apa aktiviti yang berasaskan pertanian di Tanjong Malim, sedangkan secara teorinya sebuah bandar kecil merupakan bandar yang masih kuat hubungannya dengan aktiviti pertanian.

Selebihnya pula, iaitu 89 responden (24.1%) pula pernah mendapatkan barangan aktiviti pertanian dan 77 responden (daripada 89 responden) mengunjungi Tanjong Malim untuk mendapatkan barangan tersebut. Walaupun jumlah ini nampak tinggi namun harus diakui jika dibandingkan dengan keseluruhan responden, peranan Tanjong Malim sebagai pusat pertumbuhan yang mempunyai perkaitan dengan aktiviti pertanian sudah mula merosot.

Memandangkan tidak ada permintaan dari penduduk, maka penawaran fungsi yang berasakan pertanian juga merosot secara perlahan-lahan dan inilah senario yang sedang berlaku di Tanjong Malim dari perspektif fungsi dan peranan sebagai pusat pertumbuhan yang menawarkan fungsi barangan berasakan pertanian. Penemuan ini jelas membuktikan bahawa fungsi dan peranan berasaskan pertanian (penyediaan barangan dan juga pemasaran produk pertanian) bukanlah merupakan fungsi yang penting di Tanjong Malim. Jika ia merupakan fungsi yang penting, sudah semestinya fungsi ini banyak ditawarkan dan mendapat sambutan dari kalangan penduduk setempat. Sebaliknya fungsi moden seperti perindustrian, perkhidmatan pendidikan dan perdagangan semakin berpengaruh. Peranan Tanjong Malim yang lebih moden seperti menyediakan perkhidmatan moden dan peluang pekerjaan dalam sektor bukan pertanian sedang berkembang maju. Ini selaras dengan perancangan untuk menjadikan bandar tersebut sebagai Pusat Pertumbuhan Separa Wilayah di selatan Perak menjelang 2020.

Rumusan

Makalah ini telah memeriksa perubahan yang berlaku terhadap penduduk, ekonomi asas, pola hierarki petempatan dan fungsi bandar Tanjong Malim. Bandar kecil ini sedang berubah menjadi lebih maju dan moden. Sejak dua dekad kebelakangan ini Tanjong Malim mengalami pertumbuhan penduduk yang agak pesat. Pertumbuhan penduduk ini dapat dikaitkan dengan perubahan ekonomi asas bandar Tanjong Malim dari pertanian dan perlombongan kepada perindustrian dan perkhidmatan moden. Pertumbuhan penduduk dan ekonomi telah diikuti oleh perubahan petempatan. Ini dibuktikan melalui perubahan pola susunan hierarki, fungsi dan peranan petempatan. Tanjong Malim kini berada di rank yang lebih tinggi berbanding dengan pusat petempatan yang lain dalam Daerah Batang Padang. Fungsi dan peranan bandar kecil ini sebagai penyokong aktiviti ekonomi yang berasaskan pertanian didapati semakin lemah.

Realitinya, Tanjong Malim adalah sebuah bandar kecil yang sedang mengalami perubahan. Berubah dari bandar kecil yang menawarkan fungsi pertanian kepada bandar kecil yang menawarkan fungsi-fungsi dan peranan yang lebih moden. Walaupun kurang menerima impak globalisasi namun perubahan yang berlaku di Tanjong Malim adalah seiring dengan kemajuan dan pembangunan negara.

Rujukan

- Abdul Hamid Abdullah, Mohd Faris Dziauddin (2003) Tanjong Malim sebagai pusat pertumbuhan baru Lembah Bernam. Laporan Akhir Penyelidikan UPSI (UPSI:02-06-02-02), Universiti Pendidikan Sultan Idris.
- Abdul Samad Hadi, Abdul Hadi Harman Shah, Ahmad Fariz Mohmed, Shaharudin Idrus (2006) *Mencari kelestarian bandar kecil*. Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Fauziah Che Leh (2007) Hubungan universiti-industri dalam konteks pembangunan ekonomi setempat: Kajian kes UPSI dan kilang Proton, Tanjong Malim. Laporan Akhir Penyelidikan UPSI (UPSI:08-06-73-05), Universiti Pendidikan Sultan Idris.
- Funnell DC (1976) The role of small urban centre in regional and rural development: With special reference to Eastern Africa. In: Gilbert A (ed) *Development planning and spatial structure*. John Wiley & Sons, Bath.
- Hardoy JE, Satterthwaite D (eds) (1986) *Small and intermediate urban centres: Their role in regional and national development in the third world*. Hodder & Stoughton, London.
- Hopkins NS (1979) The small urban centre In urban development: Kita (Mali) and Testour (Tunisia). *Africa* **49** (3), 316-328.
- Jabatan Perancang Bandar dan Desa (2005) *Rancangan Fizikal Negara*. Kuala Lumpur.
- Katiman Rostam (1991) Problems and prospects of rural services in Malaysia with special reference to settlement in Hilir Perak. *Ilmu Alam* **20** (Mei), 37-53.
- Katiman Rostam (2001) *Dasar dan strategi petempatan dalam pembangunan negara*. Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Katiman Rostam (2006) Pemandaran dan perkembangan wilayah metropolitan lanjutan Lembah Klang-Langat, Malaysia. *E-Bangi* **1** (1) (Julai-Disember), 1-27.
- Katiman Rostam (2007) Transformasi desa-bandar di pinggiran wilayah metropolitan: Beberapa bukti di sekitar Dengkil, Malaysia. Kertas kerja yang dibentangkan di Seminar PKPPM anjuran Universiti Sains Malaysia di Sandy Beach Resort, Pulau Pinang, 17-18 Januari.
- Rondinell DA, Ruddle K (1976) Urban functions in rural development: An analysis of integrated spatial development. Office of Urban Development, Technical Assistance Bureau, Agency for International Development, US Department of State.
- Rondinell DA, Ruddle K (1978) *Urbanization and rural development. A spatial policy for equitable growth*. Praeger Publishers, New York.
- Rondinelli DA (1983) *Bandar sekunder di negara membangun: Ke arah dasar pembangunan tersebar*. Terj. Syed Nasir Salleh Al Habsi (1993). Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur.
- Ruddle K, Rondinelli DA (1979) Urban functions in rural development: Integrating spatial systems for equitable growth. *Journal of Economic Development*, 91-116.
- Satterthwaite D, Tacoli C (2003a) The role of small and intermediate urban centre in regional and rural development. Paper prepared for the workshop Integrating rural development and small urban centres: An evolving framework for effective regional and local economic development, 18-19 March 2003. World Bank Headquarters, Washington DC.
- Satterthwaite D, Tacoli C (2003b) The urban part of rural development: The role of small and intermediate urban centres in rural and regional development and poverty reduction. Working Paper Series on Rural-Urban Interaction and Livelihood Strategies (Paper no 9). International Institute for Development and Environment, May 2003.
- Satterthwaite D (2006) Outside the large cities: The demographic importance of small urban centres and large villages in Africa and Latin America. [cited 5 Mac 2011]. Available from: <http://www.ieed.org/pubs/display.php?o=1053IEED>.
- Siti Rahayu Hanafi (2006) Persepsi penduduk setempat terhadap pembinaan kilang Proton: Kajian kes di sekitar Tanjong Malim, Perak Darul Ridzuan. Latihan Ilmiah Jabatan Geografi, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Pendidikan Sultan Idris.

- Tacoli C (1998) Rural-urban interaction: A guide to the literature. *Environment and Urbanization* **10** (1) (April), 147-166.
- Von Bloh Hannah (2008) Small towns as interfaces for interaction, exchange and transition in Vietnam. *The Austrian Journal of South East Asian Studies (ASEAS)* **1** (2), 7-18.
- Wandschneider T (2004) Small rural towns and local economic development: Evidence from two poor states in India. Paper prepared for the International Conference on Local Development, Washington, 17-18 June 2008.
- Yazid Saleh, Katiman Rostam, Mohd Yusof Hussain (2011) Model hierarki kefungisian dan pusat pertumbuhan sebagai asas bagi merancang kawasan luar bandar di Malaysia: Bukti dari Daerah Batang Padang. *Geografia-Malaysian Journal of Society and Space* **7** (5), 66-79.